

Кризи професійного становлення як умова розгортання самореалізації особистості

У статті аналізуються наукові уявлення про феномен кризи професійного становлення. Викладається характеристика основних напрямків вивчення даного феномена, аналізуються основні зміни в особистісному розвитку, які створюють основу для самореалізації.

Ключові слова: криза професійного становлення, самореалізація, самоактуалізація, самодетермінація, рефлексія.

В статті аналізуються наукові представлення про феномен кризи професійного становлення. Дается характеристика основних напрямків изучения даного феномена, аналізуються основні зміни в особистісному розвитку, які створюють основу для самореалізації.

Ключевые слова: кризис профессионального становления, самореализация, самоактуализация, самодетерминация, рефлексия.

Актуальність. Професійне становлення особистості – це процес розвитку, в якому можна виділити певні стадії. Часто перехід від однієї стадії до іншої супроводжується кризами професійного становлення – нетривалими періодами кардинальної перебудови професійної свідомості, які супроводжуються змінами вектора розвитку. Значення критичних періодів в процесі розвитку (і зокрема, в процесі професіоналізації) особистості є тим питанням, яке постійно обговорюється в психології. Вважається, що критичні періоди відкривають для особистості нові можливості для психічного розвитку на наступному етапі онтогенезу [1; 3; 8; 13 та ін.]. Зрозуміло, що і процеси самореалізації молоді неможливо пізнати, не розглянувши психологічні аспекти онтогенетичного розвитку, зокрема роль критичних періодів в житті людини. Нагадаємо, що загальний мотив, який заставляє особистість розвивати свої здібності, покращувати себе – це прагнення до росту і розвитку своїх здібностей. Тобто, самоактуалізація (а отже, і самореалізація як один із аспектів саморозвитку) являє собою генетично притаманну людині, вроджену тенденцію до безперервного розгортання свого безмежного творчого потенціалу в різних сферах життєдіяльності, тенденцію реалізовувати і максимізувати свої таланти та здібності.

Прояви самореалізації характеризуються індивідуальною варіативністю і змінюються на протязі онтогенезу, в тому числі і в процесі навчання у вищому навчальному закладі [10; 16; 15].

Мета статті – проаналізувати сучасні уявлення психологів про вплив криз професійного становлення (нормативних, ненормативних і зверхнормативних) на процес учбово-професійної самореалізації особистості.

Розкрити сутність як психологічних, так і професійних криз не можливо без розгляду ведучої діяльності. Ведуча діяльність за Л.С.Виготським, Д.Б.Ельконіним, А.М.Леонтьєвим має наступні ознаки: це діяльність, всередині якої виникають і диференціюються інші, нові види діяльності; це діяльність, в якій формуються чи перебудовуються часті психічні процеси; це діяльність, від якої залежать основні психологічні зміни особистості – психологічні новоутворення розвитку [5]. Тобто, ведуча діяльність визначає характер психічного розвитку людини на певному етапі. В ній розвиваються новоутворення, які характерні для даного віку. Ці новоутворення приходять в протиріччя зі старою соціальною ситуацією розвитку (яка є особливим поєднанням внутрішнього процесу розвитку і зовнішніх умов), руйнують її і будують нову, яка, в свою чергу, відкриває нові можливості для психічного розвитку в наступному періоді. Отже, така перебудова соціальної ситуації розвитку і складає основний зміст критичних періодів.

Важливу роль кризам надають багато вчених. Наприклад, глибоке розуміння сутності процесу розвитку особистості знаходимо в К.Юнга. Він вважав, що розвиток особистості (як рух в напрямку самореалізації) відбувається за допомогою інтеграції різних елементів особистості і досягнення рівноваги. Дуже сучасно звучить його думка про те, що етапи розвитку особистості не є простою послідовністю: процес індивідуалізації може бути представлений спіраллю, в якій людина знову і знову повертається (стикається чи вимушена повертатися) до старих проблем та питань. Але на новому, більш високому, витку спіралі ці питання постають щоразу у все більш складній, і в той же час, тонкій формі. В результаті – людина повинна стати собою, повинна знайти власну індивідуальність, той центр особистості, який однаково віддалений від свідомого і несвідомого. І К.Юнг наголошує, що особистість повинна прагнути до цього ідеального центру, до якого її спрямовує сама природа людини [19].

На непересічне значення кризових явищ в процесі розвитку особистості звертали увагу і представники гуманістичної психології. Нагадаємо, що життя людини в цьому науковому напрямку

психології трактується як процес розгортання прагнення до актуалізації своїх можливостей та здібностей, яке закладено в людині генетично. Напрямок розвитку – рух людини і його “Я” до цілісності. Тобто, рушійною силою розвитку особистісного потенціалу людини є вроджене прагнення до самоактуалізації, до реалізації своїх здібностей. І цей рух людини вперед не зменшує, а збільшує напругу в системі “людина-довкілля” і, таким чином, примушує особистість до пошуку нових стимулів та можливостей психологічного зростання [10; 11; 16]. Отже, зміни в особистості для психологів-гуманістів є важливою складовою уявлень про суть людини.

Ще важливішу роль конфліктам і кризам відводить в своїй теорії Е.Еріксон. Розглядаючи особистість як об’єкт впливу соціальних і історичних сил, він прискіпливо розглядає динаміку розвитку Его протягом життєвого циклу. На його думку, Его в своєму розвитку проходить декілька стадій, розгортання яких зумовлено взаємодією біологічних (біологічного дозрівання індивіда) і соціальних чинників (зокрема, соціальних зв’язків, які постійно розширюються). Е.Еріксон підкреслює, що кожна психосоціальна стадія супроводжується кризою, яка виникає як наслідок досягнення особистістю певного рівня психологічної зрілості і виконання соціальних вимог, притаманних даній стадії. За Е.Еріксоном, криза – це поворотний момент у житті людини. Тому, кризи і конфлікти відіграють життєво важливу роль, оскільки якість їх розв’язання може визначити подальшу лінію розвитку особистості, сприятливу чи несприятливу для самоактуалізації [18].

На важливість криз, які розділяють життєвий шлях на етапи й змінюють спосіб детермінації процесів розвитку, звертає увагу в своїх працях Т.М.Титаренко [14]. Вона вважає, що життєві кризи є не тільки рушійною силою особистісного зростання, особистісної світобудови, а й є індикатором особистісного зростання. Саме у критичній життєвій ситуації людина “постає перед необхідністю реставрації, модифікації не окремих планів, цінностей, стосунків, діяльностей, а цілого світу як такого”, а тому “життєву кризу можна розглядати як нормальне, закономірне і доцільне явище, механізм неперервності у процесі особистісного розвитку, що забезпечує якісно новий рівень світобудови, можливість появи нової життєвої стратегії, конструктивнішого життєвого задуму” [14, с.186]. Кризова ситуація допомагає усвідомити свій життєвий задум, дає можливість побачити власне минуле, теперішнє й майбутнє водночас, пережити їх нерозривний зв’язок, обумовленість одне одним. Кризова ситуація провокує перегляд життєвого сценарію

як такого, початок “нового життя”, апробацію нової форми самореалізації.

Наукові уявлення про феномен психологічної кризи і психологічні механізми виходу із неї поглиблює П.В.Лушин. Розглядаючи неконгруентність як призупинення актуальних переживань, він називає (як основну) її причину – необхідність переоцінити основи власних дій і, відповідно, доповнити чи змінити уявлення про самого себе – Я-образ (що і складає суть особистісного зростання [7]. На його думку, виникнення неконгруентності викликається змінами умов розвитку, що проявляється в автоматичній адаптивній реакції індивіда. Певна суперечність у поведінці звертає на себе увагу суб’єкта, що й призводить до призупинення переживань і формування умов для аналізу власної поведінки та відповідного подолання неконгруентності. Таким чином, “неконгруентність відображає перехідні умови розвитку особистості і, по суті, є його призупиненням з метою корекції “Я-образу” [7]. Тобто, неконгруентність (призупинення переживань) дає можливість (вірніше, час) особистості скоректувати свою “Я-концепцію”, а це, в свою чергу, допомагає конструктивному виходу із кризи.

Тобто, неконгруентність, на думку П.В.Лушина, є конструктивною умовою особистісного зростання (що трактується як “форма особистісної зміни, зміст якої полягає у розкритті нових можливостей особистості, обумовлених генеруванням нового “Я-образу” [7].

Треба зазначити, що поняття конгруентності є одним із основних в теорії особистісно-центрованого підходу К.Роджерса, який, як і багато його послідовників, інтерпретує неконгруентність як деструктивний феномен. На противагу такій точці зору, П.В.Лушин, базуючись на філософії конструктивізму та теорії змін Т.Куна і І.Пригожина, доводить конструктивну роль неконгруентності в особистісному зростанні індивіда.

Водночас процес особистісного розвитку не завжди протікає однозначно. Так, П.В. Лушин зауважує, що якщо умови розвитку змінюються радикально та несподівано, то це зумовлює призупинення у розвитку і навіть дезінтеграцію. На шляху особистісного зростання (який, треба підкреслити, ніколи не є рівномірною поступальним) виникають об’єктивні та суб’єктивні перешкоди, подолання яких саме по собі обумовлює просування вперед. Процес розвитку прокладає собі шлях через численні відхилення, зміни, обмеження й перешкоди.

На існування криз у процесі професійного становлення вказують Л.І.Анциферова, Е.Ф.Зеєр, Е.А.Клімов, А.К.Маркова, Н.С.Пряжников, А.Р.Фонарьов та ін. [1; 3; 4; 9]. Так, А.К.Маркова

підкреслює, що кризи можуть відбуватися впродовж всього життя. Професійні кризи, як вона вважає, виникають на зіткненні окремих періодів, наприклад, на етапі переходу на нову посаду всередині професії, при перекваліфікації. Кризи також можуть бути викликані внутрішніми причинами. Такі кризи виникають тоді, коли “старе” в професійній праці вже не вдовольняє, а “нове” ще не знайдено. Наступна ймовірна причина виникнення кризи: творчі знахідки працівника зустрічають зовнішній супротив у професійному середовищі (з боку колективу чи керівництва) [9, с.308]. Ці кризи часто протікають непомітно, але перебудова окремих смислових структур професійної свідомості, переорієнтація на нові цілі, корекція професійної позиції, – ведуть до змін взаємовідносин з оточуючими людьми, до зміни способів виконання діяльності, а в окремих випадках – і до зміни професії.

Цікаву точку зору на професійну кризу висловив А.Р.Фонарьов. Він вважає, що криза є певною індивідуально-особистісною формою психологічної регуляції діяльності, після якої людина може піднятися до особистісної форми регуляції (що означає прогрес в розвитку), чи може повернутися до індивідуальної форми регуляції (що свідчить про регрес у розвитку). Але в обох випадках виникає нова ціннісна система, за посередництва якої можна відновити цілісність особистості і набути смисл життя [17].

На наш погляд, дуже вдалу типологію криз професійного становлення запропонувала Е.Е.Симанюк. Вона виокремила такі типи криз: 1) нормативні кризи, які обумовлені логікою становлення особистості; 2) ненормативні кризи, які викликаються випадковим чи несприятливим збігом обставин; 3) зверхнормативні (екстраординарні) кризи (чи кризи самоактуалізації) [13]. Цей же автор виділяє дві групи чинників, які ініціюють кризи професійного становлення: 1) об’єктивні – зміна способів виконання діяльності, зміна соціальної ситуації розвитку, вікові психологічні і психофізіологічні зміни, професійні деформації і стагнація, погіршення чи покращення соціально-економічної ситуації, випадкові події та ін.; 2) суб’єктивні – внутрішні умови розвитку особистості (інновації, невдоволеність соціальним і професійним статусом, почуття зупинки в розвитку, повна заглибленість у професійну діяльність).

Загальновідомим є той факт, що на стадії професійної освіти багато хто із студентів переживає розчарування в професії, яку отримує. У них виникає невдоволення окремими предметами, знижується інтерес до навчання, появляються сумніви в правильності професійного вибору тощо. Як правило, ця криза вибору

професії чітко проявляється в першій, третій і останній роки навчання [13; 3]. На 1 курсі спостерігається криза очікування (зіткнення очікувань нещодавніх абітурієнтів щодо обраної професії з навчальними буднями першого курсу). На 3 курсі спостерігається криза ревізії і корекції професійного вибору і на 5 курсі – криза працевлаштування (планування кар'єри, пошук місця роботи): всі психічні властивості, здібності та риси переоцінюються з точки зору їх практичного застосування в професійній сфері, в світлі поставлених життям завдань.

Зауважимо, що в реальному житті в момент вибору своєї професії завжди існує ймовірність помилки, оскільки мотивом вибору можуть бути не лише здібності, а, значно частіше, обставини, прагматичні мотиви, випадковість. Зрозуміло, що і при неправильному виборі з часом відбувається адаптація до обраної професії, проте її невідповідність потенціалу розвитку значно гальмує процес самореалізації особистості, що згодом проявляється в професії у “синдромі вигорання”, а в житті – в “кризі середини життя”.

Кризи професійного самовизначення в студентському віці пов'язані і з тим, що у молодих людей ще не було часу на пробу своїх сил в різних видах діяльності. Свій професійний вибір багато хто із них здійснює під впливом оточуючих і різноманітних соціально-економічних обставин. За невеликим виключенням, дана криза “перемагається” заміною навчальної мотивації на соціально-професійну. Побороги цю кризу допомагає і логіка розвертання навчального процесу в ВУЗах: професійна спрямованість навчальних дисциплін посилюється із року в рік і це, певною мірою, знижує невдоволеність майбутньою професією [15; 3]. Науковці підкреслюють “в'ялий” характер цієї кризи. Але зміна соціальної ситуації розвитку і перебудова навчально-пізнавальної діяльності в професійно-орієнтовану дозволяє виділити цю кризу в самостійну нормативну кризу професійного становлення особистості [13].

У кожному індивідуальному випадку логіка цих змін (які відбуваються в ході переборення криз) є самобутньою і пов'язана з конкретними проблемами, переживаннями, ситуаціями, обставинами життя людини. В результаті змін особистість звільнюється від ситуацій, виникає відчуття повноти буття й, водночас, свободи по відношенню до власного життя.

Треба сказати, що розгляд процесів самовизначення як складових самоактуалізації (а, отже, і самореалізації) вносить певну чіткість в проблему операціоналізації цих понять. Розширюючи тріаду “хочу- можу-є”, запропоновану С.Л.Рубінштейном для

аналізу процесу саморозвитку особистості, В.Ф.Сафін трактує самовизначення як "...самостійний етап соціалізації, всередині якого індивід набуває готовності до самостійної, творчої діяльності на основі усвідомлення і співвіднесення "хочу-можу-є-вимагають", та стає здатним приймати самостійні рішення відносно життєво важливих цілей" [12, с. 172]. Тобто, процес самовизначення означає усвідомлення і співвіднесення "хочу-можу-є-вимагають", а саме: власних бажань, цінностей, домагань (хочу); потенційних здібностей та можливостей (можу); наявних якостей, досвіду, рис характеру (є) і вимог суспільства, впливу суспільства (вимагають). Через цей процес певною мірою на кожному життєвому етапі проходять всі люди. Але для того, щоб здійснити прийняті на основі цього усвідомлення і співвіднесення "самостійні рішення відносно життєво важливих цілей" (В.Ф.Сафін), потрібно проявити активність. І впливають на цей процес не лише індивідуально-психологічні особливості (темперамент, характер) людини, але й зайнята нею певна (активна) життєва позиція.

Кожна людина в той чи інший момент життя може пережити кризу ідентичності, і кожна людина шукає різні способи уникнути цієї кризи. Серед них можуть виявитися як конструктивні, так і деструктивні. Конструктивне вирішення кризи веде до досягнення ідентичності, деструктивне орієнтує людину, наприклад, на підвищення свого статусу (який приваблює можливостями набуття влади над іншими і безперешкодного маніпулювання поведінкою оточуючих). В результаті деструктивного вирішення цієї кризи може відбутися повна втрата ідентичності. Кризу ідентичності особистість може переживати і в студентському віці. На феноменологічному рівні втрату ідентичності визначають як стан, при якому людина не знаходить відповіді на питання: "Хто Я?" [15].

На особливу увагу заслуговує таке кризове явище в житті людини, як зміна ієрархічної системи цінностей. Справа в тому, що особистісні цінності (які укорінені в структурі особистості) є різновидом смислових структур та соціальним регулятором індивідуальної поведінки і відрізняються високим ступенем стабільності. Д.А.Леонтьев відносить особистісні цінності до вищого рівня організації смислової сфери особистості. На його думку, вони є стійкими "джерелами смислотворення, автономними по відношенню до конкретних ситуацій взаємодії суб'єкта зі світом" [6]. Особистісні цінності є узагальненими відношеннями зі світом, перероблені сукупним досвідом соціальної групи, їх мотивуюча дія співвідноситься з життєдіяльністю людини в цілому, а не з конкретною ситуацією. Тому вони, як вже було сказано, мають

високу ступінь стабільності і зміна ієрархічної системи цінностей – це кризове явище у житті людини. Адже цінності є кінцевими орієнтирами бажаного стану справ і особистість, при виході із ціннісних криз, набуває нової системи цінностей, які спонукають її до подальших дій, зокрема, до дій по самореалізації своїх здібностей і можливостей. Тому Д.А.Леонтьєв пропонує використовувати замість слова “ідеал” поняття “модель бажаного” (рос. – должного) [6]. Нагадаємо, що особистісні цінності є похідними від соціальних цінностей, але просто усвідомлення і позитивного відношення до суспільних цінностей недостатньо для їх селекції, присвоєння і асиміляції індивідом. Для цього необхідно включення суб’єкта в колективну діяльність. Засвоєння цінностей великих соціальних груп опосередковується цінностями референтних для індивіда малих груп. Трансформацію соціальних цінностей в особистісні можна розглядати в двох аспектах: 1) рух від цінностей соціальних груп до особистісних (інтеріоризація); 2) рух від структури індивідуальної мотивації, яка заснована на потребах індивіда до такої мотиваційної структури, де головне положення мають цінності (соціалізація). В обох цих випадках особистісні цінності виступають в якості соціальних регуляторів індивідуальної поведінки, які укорінені в структурі особистості.

Одним із індикаторів кризової ситуації в ціннісній сфері особистості є втрата внутрішньої цілісності, внутрішньої рівноваги. Тому дослідження ціннісно-сислової сфери студентів набуває особливої актуальності при вивченні процесу їх професіоналізації і самореалізації на етапі навчання у ВУЗі.

Кризи самоактуалізації, як вже було сказано, відносяться до зверхнормативних (екстраординарних) криз [13; 15]. Вони супроводжуються відчуттям “невезіння”, яке можна пояснити тим, що “не своя” професія, “не своя” мета не запускають роботу підсвідомості і, тим самим, результати роботи свідомого мислення не доповнюються узагальненими і дуже важливими відчуттями (наприклад, інтуїцією). Показником кризи самоактуалізації також є суб’єктивне переживання втомлення, оскільки “не своя професія” не викликає інтересу, який, як відомо, є найбільш ефективним стимулятором працездатності. Але якщо діяльність ґрунтується виключно на вольових зусиллях – це вимагає високих енерговитрат, і тому людина швидко втомлюється. Крім того, “не своя професія” не приносить повноцінного емоційного задоволення, яке теж є чинником успіхів в професійній діяльності. Всі ці “індикатори” кризи самоактуалізації мають глибоке особистісне значення. Зокрема, вони опосередковано підштовхують людину відмовитись

від тієї діяльності, яка не актуалізує її особистісний потенціал, не сприяє самореалізації здібностей і можливостей.

Кількість життєвих криз у сфері трудової діяльності здебільшого залежить від соціальної і професійної спрямованості особистості, її активності. Підкреслимо, що досить часто професійно спрямовані особистості свідомо піддають себе кризам самоактуалізації (а, отже, і самореалізації). Наприклад, вони змінюють провідну діяльність і соціальну ситуацію розвитку (зокрема, різко змінюють професію, проявляють професійну ініціативу тощо). Завдяки цьому особистість переростає попередню і виростає до наступної провідної діяльності, набуваючи нові особистісні утворення. Наявність саме таких криз професійної самоактуалізації свідчить про високий потенціал самореалізації особистості, справжні життєтворчі здібності. Саме такий тип співвідношення особистісного і професійного розвитку є виявом результативності розвитку в цілому. Переживаючи такі кризи, особистість підіймається на більш високий рівень розвитку, ініціює нові етапи професійного розвитку і самоактуалізації, стає життєво і професійно більш компетентною.

Отже, професійний розвиток є залежним від динамічних особливостей психічного розвитку особистості, а саме – від зміни стабільних фаз розвитку та кризи.

Висновки. Процес професійного становлення є не тільки позитивно спрямованим процесом (який складається з особистісного і професійного росту, накопичення нових знань, вмінь і трансформації старих тощо), але й протирічливим різноспрямованим процесом. Кризи, зокрема, є проявом збільшення напруги в системі “людина-довкілля”. До цієї напруги призводить прагнення особистості до реалізації своїх можливостей та здібностей. В основі цього прагнення лежить протиріччя між бажаним і наявним, яке і рухає особистість вперед. Тому криза і є ареною, на якій особистість шукає свій шлях до самореалізації. Криза – процес розгортання цих пошуків. Криза провокує до змін в особистості. Тобто, кризи виступають своєрідною рушійною силою розвитку особистісного потенціалу. Вони примушують особистість до пошуку нових можливостей самореалізації (актуалізації своїх можливостей та здібностей).

Наявність криз професійної самоактуалізації свідчить про високий потенціал самореалізації особистості, справжні життєтворчі здібності. Такий тип співвідношення особистісного і професійного розвитку є виявом результативності розвитку в цілому.

Основний зміст критичних періодів складає перебудова соціальної ситуації розвитку (яка є особливим поєднанням внутрішнього процесу розвитку і зовнішніх умов). Зокрема, в кризові періоди відбувається формування, уточнення цілей, упорядкування очікувань. А, як відомо, цілі – це серйозні детермінанти людської поведінки, адже вони організують і систематизують реальність, за їх допомогою люди орієнтуються в житті.

Якість розв'язання криз має велике значення для створення сприятливих чи несприятливих умов подальшого розвитку особистості для самореалізації. Фактично, той чи інший спосіб розв'язання криз визначає подальшу траєкторію розвитку людини. Конструктивно переживаючи такі кризи, особистість підіймається на більш високий рівень розвитку, ініціює нові етапи професійного розвитку і самоактуалізації, стає життєво і професійно більш компетентною. А отже, кризи в житті людини відіграють надзвичайно важливу роль.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии / Л. И. Анцыферова. – [издание 2-е, испр. и доп.] – М. : Изд-во “Институт психологии РАН”, 2006. – 512 с.
2. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика (учебное пособие) / Александр Федорович Бондаренко. – М. : Изд-во “Института психотерапии”, 2000. – 368 с.
3. Зеер Э.Ф. Психология профессий. – 2-е изд., перереб., доп. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
4. Климов Е.А. Психология профессионала. – М. – Воронеж, 1996. – 400с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
6. Леонтьев Д. А. Психология смысла. Природа, структура и динамика смысловой реальности / Дмитрий Алексеевич Леонтьев. – М. : Смисл, 1999. – 486 с. – (Монография).
7. Лушин П. В. Психология личностного изменения / П. В. Лушин. – Кировоград : Полиграфическо-издательский центр ООО “Имекс ЛТД”, 2002. – 360 с.
8. Максименко С. Д. Генезис существования личности / Сергей Дмитриевич Максименко. – К. : Изд-во ООО “КММ”, 2006. – 240 с.

9. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Гардарика, 1996. – 308 с.
10. Маслоу А. Самоактуализация / Абрахам Харольд Маслоу // Психология личности. – М., 1992. – С. 108–117. – (Тексты).
11. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Рэнсом Роджерс. – М. : Изд. группа “Прогресс”, 1994. – 480 с.
12. Сафин В. Ф. Психологические аспекты самоопределения личности / В. Ф. Сафин, Г. П. Ников // Психологический журнал. – 1984. – № 4. – С. 65–74.
13. Сыманюк Э.Э. Психология профессионально обусловленных кризисов. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО “МОДЭК”, 2004. – 320 с.
14. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: стан становлення / Т. М. Титаренко // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 1. – С. 49–59.
15. Шнейдер Л. Б. Реконструкция идентичности: структурный и динамический аспект / Л. Б. Шнейдер // Развитие личности. – 2000. – № 2. – С. 44–69.
16. Фейдимен Дж. Личность и личностный рост / Джеймс Фейдимен, Роберт Фрейгер ; пер. с англ. – М. : Изд-во Российского открытого университета, 1992. – 136 с. – (вып. 2).
17. Фонарев А. Р. Формы становления личности в процессе профессионализации / А. Р. Фонарев // Вопросы психологии. – 1997. – № 2. – С. 88–93.
18. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон / [под общ. ред. А. В. Толстых]. – М. : Прогресс, 1996. – 334 с.
19. Юнг К. Проблемы души нашего времени / Карл Юнг, [пер. с нем., предисловие А. В. Брушлинского]. – М. : Изд. “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 336 с.

The article analyzes scientific views of the phenomenon of crisis of professional formation, looks of domestic and foreign authors on forming and development of values of personality are described in this problem.

Keywords: crisis of professional formation, self-realization, self-actualization, self-determination, reflection.

Отримано: 6.08.2011